

ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“
УЧЕБНО-НАУЧЕН КОМПЛЕКС „РОДОПА“ - СМОЛЯН

РОДОПСКАТА КУЛТУРА

ДОКЛАДИ, СЪОБЩЕНИЯ ОТ НАУЧНИ ФОРУМИ
УНК „РОДОПА“ - 2003 г.

КНИЖКА 1

Смолян
2004

Мая Аврамова

Пещерите и гревните обитатели на Родопите

*“Там природа е пещера създа
с равен простор и с объл свод гладки
с бистър студен кладенец дарила
кто от стена извира с шум сладки
в бездна провала струи си крие.
Место прекрасно и безопасно!
Слънце го първозрачно вне грее
с свое лице восточное...”*
“Горски пътник”, Г. С. Раковски

В днешните български земи са регистрирани над 500 селища от периода на произвеждаща икономика - неолит и халколит. Като типове те се разделят на селищни могили, еднослойни поселения и пещери. Археологически проучените обекти у нас от неолита, халколита и ранната бронзова епоха разкриват формирането и развитието на различни строителни техники на домостроителството, планировката и укрепителните системи на селищата. Някои от селищните могили по своите големи размери, наличието на сгради с площ над 110 м² или двуетажни постройки, употребата на камък като строителен материал и други белези с основание могат да се нарекат протоградски центрове. Около тях са възниквали и съществували еднослойни сателитни селища. Примери в това отношение са селищните могили при с. Караново, Новозагорско, при с. Драма, Ямболско, селищната могила Големия остров до с. Дуранкулак, Добричко и др. И все пак в поселищната система за 5 - 3 хил. пр. Хр. пещерите-обиталища заемат не малко място - по публикувани данни те надхвърлят цифрата 85.

В повечето от тези пещери-обиталища са проучени останки от огнища и/или пещи, хромели (ръчни мелници), около които са открити керамични съдове, сечива и предмети на култа, които датират периода на обитаване през халколита и ранната бронзова епоха - 5 - 3 хил. пр. Хр.

За района на Централните Родопи разполагаме с добра информация за разпространението на подземните карстови форми. Може би един от най-

интересните пещерни райони е Триградския, в който са включени 9 подрайона с досега регистрирани 169 пещери и пропасти, от които 18 са водни, 4 са ледообразуващи, в 5 е открит остеологичен материал от плейстоценска фосилна фауна - пещерна мечка, леопард, алпийски козиорог и диво говедо. Сред тях най-добре и в археологическо отношение са проучени Ягодинския пещерен подрайон с 36 обекта и пещерен подрайон Триград с регистрирани 61 обекта (Райчев Г. 2003:63-70). Следи от обитаване са регистрирани в 22 пещери, които датират от каменномедната, къснобронзовата, ранножелязната, късноантичната и средновековната епохи. Същевременно в този район през последните години са регистрирани над 21 тракийски скални светилища, които съдържат находки от същите епохи. Първите скални светилища тук са възникнали и функционирали през втората половина на халколита - открити са принесени в дар глинени идоли, цели съдове и фрагментирана керамика в м. Беланташ, с. Сини връх и м. Чукаря до с. Босилково (Радунчева А. 1990:141-149; Кисъов К. 1990: 64-66).

Археологическите дирения в района на Централните Родопи (Смолянско) дадоха възможност да бъде обособена една праисторическа култура със свой облик, просъществувала в късния халколит - ранната бронзова епоха. С уточнението, че това са най-късните C_{14} дати на този период за днешните български земи. Важен е и факта, че в този ареал поне засега не са регистрирани обекти от по-ранните етапи на произвеждаща икономика. Находки от този период са открити в 13 пещери от Ягодинския пещерен подрайон и в две открити поселения в землището на с. Ягодина.

Цялостно археологически проучени са Ягодинска пещера до с. Ягодина и Харамийска дупка до с. Триград.

Ягодинската пещера (Имамова дупка) е разположена на десния бряг на Буйновска река. Тя представлява сложна, многоетажна пещерна система от галерии с обща дължина 6450 м. Обитаван е бил най-горният етаж на пещерата. Входът е обърнат на север (височина 2,10 м, ширина 3,50 м). Проход с дължина 7 м води до зала "Предверието" с размери 25 x 35 м, в югоизточния край на залата тясна галерия води до втора малка зала, от която водят началото си три галерии. Западната галерия е наречена "Грънчарницата" тъй като там е била грънчарската работилница.

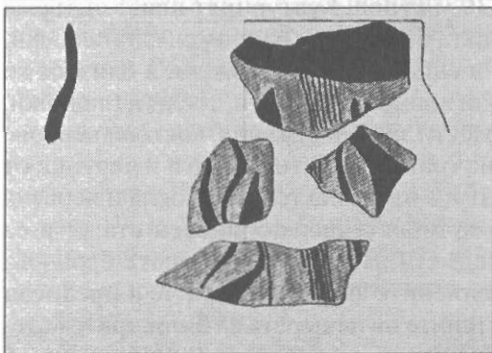
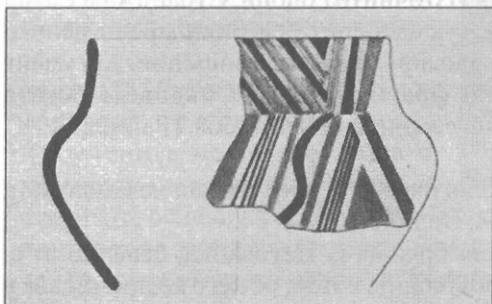
За обиталище е служела зала "Предверието" - тук през всички сезони се поддържа температура от 9° до 14°. Културният пласт съдържа 4 хоризонта. В най-горният - хумусен пласт са открити фрагменти керамика от късната бронзова епоха, античността и среднове-

ковието - знак, че макар и спорадично пещерата е била посещавана.

Първите обитатели на пещерата са се заселили в края на халколита. От този етап са проучени две огнища, изградени върху каменна подложка и оградени по периферията с вертикално забити каменни плочи, добре трамбована опалена подова замазка и са открити хромели, цели съдове и многобройни керамични фрагменти. Обиталището е загинало от пожар по време на силно земетресение.

Следващият период на обитаване на пещерата е през т.нар. преход от халколит към бронзова епоха - регистрирани са два строителни хоризонта (по-късният е преходно устройство на първия) - към него се отнасят откритите 9 огнища, разположени по периферията на залата и откритата пещ за еднократно изпичане на керамични изделия. Това поселение също е било опожарено. Откритите около огнищата ръчни мелници-хромели, овъгленото зърно в яма-зърнохранилище, керамичните съдове, прешлени за вретено и тежести за тъкачен стан очертават приблизително границите на площта, обитавана от едно семейство. Ако приемем, че семейството се състои от 3 до 5 души, то общият брой на обитателите не надхвърля 50 човека. Откритите фрагменти от овъглени рогозки дават основание да предположим, че те като паравани са сепарирали залата. Каменните, кремъчни и костени сечива са малобройни.

Особен интерес представлява керамичното производство - т. нар. луксозна керамика представя местен вариант на къснохалколитната керамика - омокотени биконични форми, вазовидни съдове и пр., рисувани с графит и червени и жълти охри чрез сложно съчетание на две-три живописни техники. Положената отвън и отвътре орнаментация от геометрични и стилизирани флорални мотиви показва, че тези съдове са били използвани само при обредни действия и в тях е била поставяна храната-приношение.

В галерията "Грънчарницата" са открити подготвени за формване късове сурова глина, късчета различни по цвят охри и конуси от графит, каменни и костени сечива; тук е открит и скелет на мъж (майсторът - грънчар), загинал по време на земетресението и пожара, унищожили първото обиталище.

Керамичната пещ за еднократно изпичане, ситуирана в североизточната част на предверието е от втория етап на обитаването на пещерата. В този сектор, издигнат естествено над останалата площ, не са регистрирани други съоръжения и това дава основание да се предположи, че тук е била работната площадка на майстора - грънчар. Размерите ѝ в основата са 190 x 175 см и приблизителният брой на съдовете, изпечени в нея варира между 60 и 70 броя. За древността работата на майстора - грънчар, ковач, златар е била свещенодействие, тя е била скрита от погледа на другите хора и като тайно познание

е била предавана от баща на син. Вероятно и поради това именно в изолирани части на Ягодинската пещера са работели майсторите-грънчари.

В пещерата не са открити оръдия, свързани със земеделски дейности. Едно възможно обяснение на този факт е, че пещерата е била обитавана само през студените зимни месеци от жени, деца и стари хора, докато мъжете със стадата от дребен рогат добитък са слизали на юг, за да осигурят прехраната им. Откритите хромели и керамични фрагменти в долината между с. Ягодина и с. Триград (единствената удобна за земеделие площ) са доказателство, че тук са били изградени летните обиталища и така посевите са били опазвани (Аврамова М. 1992:240-247).

Резултатите от изследването на Харамийска дупка са аналогични с тези от Ягодинската пещера (Вълчанова Х. 1983:33).

Данни за човешко присъствие в пещерите през късния бронз, ранен халчат и античната епоха са регистрирани в пещерата Грите дупки (сложен пещерен лабиринт с три зали), разположена в скалния венец на връх Свети Илия и в пещерата Долна Каранска - с 4 отвора на запад. За съжаление откритите материали не са публикувани. Проучените в този район могилни некрополи от късната бронзова и ранножелязна епоха, както и откритите соларни кръгове, изсечени на билото на в. Виденица (Гъоз тепе) по аналогия с други планински райони - Източните Родопи, Странджа и Сакар дават основание за предположението, че и тук пещерите са били преди всичко светилища, в които периодично са били извършвани жертвоприношения. Аргумент за това е и факта, че повечето керамични фрагменти са от съдове с богата орнаментация и очевидно не се свързват с ежедневна употреба (Райчев Д., Г. Райчев 1983:34 - 37; Кисьов К. 1990:66-70).

Бих искала да приведа и данните от археологическите проучвания на Еменската пещера, Великотърновско и пещерата Магура, Видинско.

Еменска пещера - е разположена на левия бряг на р. Негованка, северно от с. Емен. Входът (висок 6,90 м и широк 10 м) е обърнат на изток; от него се преминава в две зали и галерия, която завършва с висок 30 м купол. Културният пласт съдържа останки от палеолита, късния халколит, ранната бронзова и ранножелязната епохи. В халколитния пласт са разкрити 6 огнища и една пещ, разположени в близост до стените на залата. Откритите сечива - каменни хромели, чукалки, тесли и гладилки, кремъчни оръдия, прешлени за вретено и тежести за стан от глина, костени върхове за стрели и шила, медни игли и гривна, златна гривна, накити от глиги и черупки от мида спондилус, както и рисуваната с графит и в пастозна техника (бяла и червена боя) показват, че обитателите на пещерата са били с висок социален статус и са притежатели на най-ценните за епохата предмети. В пласта от ранната бронзова епоха не са открити огнища, но пепелта и въглените свидетелстват, че и през този период в пещерата е бил пален огън. Посетителите на пещерата са били притежатели на ценни предмети - открита е колективна находка от 12 бронзови изделия - 5 брадви, нож, трион, кука, шило и калъп за отливане на игла; златна обеца, нагръдни луновидни апликации от сребро и електрон. В този пласт са открити и множество глинени прешлени за вретено с различна форма, някои от които са украсени с врязан орнамент (Николова Я., Н. Ангелов 1961:297-316). Данните от светилища от късната бронзова / ранножелязната епоха (например - светилището при с. Драма, Ямболско) представят прешлените за вретено като едни от традиционните дарове-жертвоприношения, посветени на Великата богиня-майка (Я. Лихардус и др. 2000:38-

41) Възможно е да се допусне, че през ранната бронзова епоха пещерата е била по-скоро светилище и следите да се свържат с определени обреди, извършвани в залата. В пещерата Топчика до с. Добростан, Пловдивско откритите материали от ранножелязната епоха и особено наскалните рисунки на кон, мечка, бизон и соларни знаци също са основание пещерата да бъде интерпретирана като светилище (Пейков А. 1999:7-41).

В две пещери - Магурата и Деветашката са проучени останки от жилищни постройките с лека колово-плетена конструкция, всяко от които е било обитавано от едно семейство. Този тип усвояване на пещерното пространство е възможно поради огромните зали на пещерите.

Магура - се намира на около 1,5 км от с. Рабиша. Входът (висок 2,60 м и широк 6 м) е обърнат на юг; 10 зали и 20 галерии с обща дължина над 3 км; в Подмола и Триумфалната зала заравнената площ, удобна за изграждане на жилища е около 2 дка. В културният пласт са регистрирани три строителни хоризонта от ранната бронзова епоха и хоризонт от желязната епоха. Проучените пещи и огнища с хромелни съоръжения към тях и

откритите основи на сравнително малки по размери жилища (6 x 4 м) показват голяма плътност на застрояване и интензивно използване на пещерата. Прави впечатление, че оръдията на труда от камък, кремък и кост са малобройни. Керамиката често е с богата връзана украса, инкрустирана с бяла боя, като особено характерни са чашите със заоблено дъно и висока дръжка - открити за първи път тук и поради това наречени чаши тип "Магура". Огромен научен интерес представляват рисунките, направени с гуано, открити в една от северозападните галерии, отдалечена на около 450 м от входа. Рисунките представляват композиции от соларни знаци и инсигнии, процесии от човешки и животински фигури, ритуални сцени... Подобни рисунки са открити и като фриз в Пещера № 2961 до с. Байлово, Софийско (Герасимова В., Т. Стойчев, А. Стоев 1991: 203-213). Тези изображения са разположени в галерии, които са трудно достъпни и вероятно те са били сакралното място, където са били извършвани посвещения и обредни практики в чест на главните божества - Великата богиня-майка и Слънцето.

Внимателният анализ на находките от обитаваните пещери в България до голяма степен определя техния предимно сакрален характер. Право на подобна интерпретация дават многобройни теренни проучвания на Балканите и Мала Азия, а така също и писмените свидетелства от древността на различни етноси.

Един от най-ранните и интересни сакрални комплекси от халколитната епоха е проучен в Юдейската пустиня - той представлява изградени в равнината каменни съоръжения - овална зала с размери 37 x 27 м, ориентирана север-юг, свързана с правоъгълна сграда, в които са били разположени огнища и намиращите се в близост

две пещери. В едната са открити много и разнообразни находки, сред които особено се откроява откритото в дълбока ниша, затворена с голям камък, съкровище от костени и метални скиптри, брадви, тесли, съдове с форма на ритон, боздугани от мед и хематит, 10 медни корони, богато украсени с животински и геометрични изображения. Във втората пещера са били извършвани погребения (Антонова Е. 1990:186-187). Този култов комплекс може да се свърже с представата за пещерите като място, откъдето се преминава в “долната земя”/подземното царство и в тях се принасят жертви, предназначени за подземните божества.

В пещера, т.е. в подземното царство се оттегля разгневиеният бог на бурята от Нерик и ритуалите, извършвани за неговото възвръщане били извършвани именно в пещера, разположена близо до града (Попко М. 1983:58, 89). Представата за отвъдния свят като пещера може би най-точно е отразена в египетската религиозна литература. В *Книгата на пещерите* и в *Книгата на вратите* се описва пътя на Ра - богът-Слънце, който слиза в подземното царство, за да възвърне Озирис към живот със силата на своето свещено слово и на слънчените лъчи. Пътят на Ра в Загробния свят преминава през 50 пещери (Липинска Я., М. Марчиняк 1981:77-86). В подземното царство на Плутон героят Еней влиза през пещерата - вход, за да получи просветление за бъдещето (Вергилий, Енеида, VI, стих 240-265). Представата за пещерите като път към Отвъдното е съхранен и в Централните Родопи - преданието за пещерата Человешница, Павелско (33 метрова пропаст отвежда до огромна зала с красиви и внушителни карстови образувания, напомнящи храм) сочи, че оттук Орфей поел пътя към царството на Хадес, за да измоли нов живот за Евридика; за пещерата Ладката до с. Оряхово също преданието гласи, че през нея се стига до “долната земя” (Събев Д. 1967:37, 39).

Сакралният характер на пещерите е описан и в редица митове и легенди от древната балканска история. Те, пещерите са родно място на Зевс, на Дионис - Загрей, на Хермес; северният вятър Борей обитава пещера в Хемус, Залмоксис се оттегля в пещера на свещената планина Когайон, пещера е дом на Мойрите, страшните Еринии живеят в пещера до брега на свещените води на Стикс - примерите могат да продължат (Фол А. 1995:77,118,129,199; Фол А. 2003:173,175-179,313).

Тук ще си позволя за приведа примери от произведенията на Омир и Порфирий:

Омир, Одисея, XIII, 102-112

“ В края на залива горе расте дълголистна маслина.

Близо до нея лежи пещера полуздрачна, приятна,
жилище тя е на нимфи, които се викат Наяди.

Кратери във пещерата се пазят и стомни двуухи,
цели от камък, в които пчелите приготвят храната.

Нимфите там изтъкават на каменни станове дълги
тъкани, омайна за взора и багрена в морския пурпур.

Извори вечно там бликат. Навътре два входа
отвеждат -

входът от север едничък открива за хората достъп,
входът от юг отреден е единствено за боговете.

Хора не влизат от там, за безсмъртните той е запазен.”

Порфирий, Пещерата на нимфите

5. р.59 “И тъй, древните съвсем закономерно посвещавали пещерите и земните дупки на космоса, схващайки го и като цяло, и като сбор от части.”

6. р.60 “Според твърдението на Евбул, Зороастър най-напред посветил на Митра, бога-творец и баща на всичко, една естествена пещера в планините близо до Персида, цветуща и пълна с изворчета; за него тя представлявала изображение на космоса, чиито демиург бил именно Митра, а съразмерно разположените в нея предмети символизирали космическите първостихии и посоките на света.”

7. р.61 “Ала древните са направили от пещерата символ не само - както вече споменахме - на сетивния космос, но и на всички невидими сили и свойства, понеже пещерите са изпълнени с мрак, а пък същностното във всяка сила е незримо.”

Сакралните места, където се почита Деметра, една от хипостазите на Великата богиня майка, непременно съдържат естествени пещери и пропасти или “изкуствено съграден пещерен храм” (Котова Д. 1995:63-85, 104; Котова Д. 1996:192-193).

Идеята за пещерата като храм на Великата богиня майка, като сакрално пространство, до което достъп имат само посветените, намира проекция и в българския фолклор. Като християнски вариант на Великата богиня-майка се интерпретира култа към Света Марина. Нейните храмове са в пещери (Фол В. 1996:97; Фол В. 2000:31-38).

Дори най-бегъл преглед на названията на пещерите у нас показва, че те са обиталища на хали, змейове, самодиви - стихии, опасни за човека, в които те съхраняват съкровища и отвлечат там най-личните моми и ергени (Георгиева И. 1983:62, 89, 101-102). В народната вяра “ветровете са затворени в пещери, заключени с кувари и се пазят от хала (ламя)”. Те излизат само когато ги пускат, т.е. когато се отваря вратата на пещерата по заповед на дядо господ и на свети Илия, който освен на облаците се счита заповедник още и на ветровете, които докарват облаците (Маринов Д. 1981:68). Тези представи на българина като че ли са преписани от митологията на древна Месопотамия - в Епоса на Гилгамеш Уту, богът-Слънце, трогнат от молбите и принесените от героя жертви, затваря “в пещерите планински седемте воина - седем братя рождени”, демони, олицетворяващи опустошителните стихии (Личковска К., К. Шажинска 1984: 131). В пещерата Магурата и в някои други пещери само свинята можела да влиза “дето боравят змейове, змеици, хали и други дихания; тя влиза в тях пещери и излиза из тях без никаква вреда” (Маринов Д. 1981:127). Тук само ще припомня, че жертвеното животно на Деметра е свинята и жертвените животни били хвърляни в пещери-светилища на богинята (Котова Д. 1995:63). В Ягодинския пещерен подрайон 11 пещери са кръстени на Свети Илия (Райчев Г. 2003:66-67). В продължение на векове местните хора са избягвали да посещават пещерите именно поради вярата, че те са домове на страшни и зли демони, че в тях се крият съкровища, натрупани от хайдутите и опитът те да бъдат открити би имал фатални последици.

Друга група имена на пещери по българско ги свързват с харамии, хайдутите, герои като Крали Марко и сестра му Мара, Вълчан войвода, поп Мартин - персонажи на иманярския епос, разчетен от Драгомир Петров като “отглас от посветителни вярвания и обичаи” на едно затворено мъжко общество. Така както в пещера се оттеглят Резос и Залмоксис, така и войводата на хайдушката дружина заръчва, ако го убият да го положат в гроб, в който той е скрил несметно имане:

*“...под явор в пещера,
под бял камък с три кръста”.*
(Петров Д. 2001:87, 319).

Новите проучвания на скалните светилища и обитавани пещери, както и преосмислянето на данните от досегашните проучвания ще допринесат по-цялостно и аргументирано да се защити тезата, че от края на 5 хилядолетие пр. Хр. почти до наши дни пещерите са сакрално пространство, обитавано от богове и до тях имат достъп само посветените и изповядващи Вярата в тях.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аврамова М. 1992. Ягодинская пещера в Централных Родобах, *Studia Praehistorica*, 11-12, с. 240-247
- Антонова Е. 1990. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока
- Вълчанова Х. 1984. Разкопки в пещерата "Харамийска дупка" край с. Триград, Смолянски окръг, АОР за 1983 г., с. 33-34.
- Георгиева И. 1983. Българска народна митология
- Герасимова-Томова В., Т.Стойчев, А.Стоев 1991. Астрономическа символика при наскалната пещерна живопис, *Интердисциплинарни изследвания*, XVIII, с. 203-213.
- Кисьов К. 1990. Скални светилища в Родопите и в Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. Сб. Тракийска култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, с.64 - 74.
- Котова Д. 1995. Тесмофориите. Женски празничен комплекс.
- Котова Д. 1996. Култът към Деметра Кидария, Тесмия, Елевзиния във Феней (Аркадия), *Етнология* 2, с. 188 - 195.
- Липинска Я., М. Марчиняк 1981. Митология на древния Египет
- Личковска К., К. Шажинска 1984. Митология на Месопотамия
- Лихардус Я. и кол. 2001. Изследвания в микрорегиона на с. Драма 1983-1999г.
- Маринов Д. 1981. Избрани произведения, т.1. Народна вяра и религиозни народни обичаи.
- Николова Я., Н.Ангелов 1961. Разкопки на Еменската пещера, ИАИ, XXIV, с.297-316.
- Пейков А. 1999. Фрагменти от безписмена Тракия. Предварителни резултати от проучванията в пещерата Топчика, с. 7-41.
- Петров Д. 2001. Превъплъщенията на вълка-пазител
- Попко М. 1983л Митология на хетската Анатолия
- Радунчева А. 1990. Скални светилища от каменомедната епоха в Източните Родопи. *Интердисциплинарни изследвания*, XVII, с. 141-149
- Райчев Д., Г. Райчев 1983. Ягодинският карстов район
- Райчев Г. 2003. Разпространение и райониране на подземния карст в Родопите. Сб. 50 години пещерно дело в Чепеларе, с. 63 - 86.
- Събев Д. 1967. Рупчоските пещери
- Фол А. 1995. Химните на Орфей
- Фол А. 2002. Тракийският Дионис. Книга трета. Назоаване и вяра
- Фол В. 1996. Забравената светица
- Фол В. 2000. Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия